

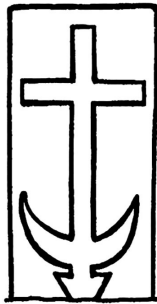

Україна.

м. Переяслав-Хмельницький. Кінець XVIII ст.

ВСТУП

Стоячий
намогильний хрестокамінь
с.Трахтемирів, Київська обл.
Кінець XVIII ст.

Кам'яний пнеподібний
хрест "Ісусове серце".
с.Копичинці, Тернопільська обл.
Початок XX ст.

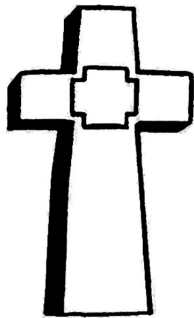
В ідсьогодні в Україні відроджується інтерес до типу знання, що піднімається по ієрархічній драбині понять і сутностей від емпіричної реальності до ідей і опускається знову до чуттєвого світу. Формується ментальна атмосфера, що стає причиною створення таких інтелектуальних систем, котрі можуть охопити всі грані духовного життя українського народу, включаючи релігійну. Нині, за умов побутування в суспільстві стандартних аргументів “войовничого атеїзму”, важливо знати перводумки про первотвори, мати в розпорядженні достовірну інформацію про “предмети в оригіналі”, а не про їх спотворені соціологізовані відбитки. Актуальною стає людська здатність опанування істини шляхом прямого її розпізнавання, без обґрунтування за допомогою логіки, ідеології, доцільності тощо. На наш погляд, лиш інтуїтивізм може заохотити дослідника спрямувати зусилля власного інтелекту на споглядання заповідних схованок функціонування сакральних предметів і визначення їх місця в релігійному мистецтві. Як пише П. Флоренський, “саме в церковній художній практиці теоретичні питання мистецтва залишаються майже неторканими” [268 (2001). - С.508].

Stavros є одночасно витвором абстрактним і поодиноким,¹ його типологічний образ рухається від безпосереднього й предметного модусу через культ і ритуал назустріч самосвідомості. Божество, осягаючись як ціле й абстрактне поняття, в камені набуває властиву духу форму. Хрестокамінь не є брилою, як і не є материнським сполучанням природної форми з думкою; тут конструкція перехрещеного стовпа функціонує як наслідування зразка. Образ Бога вилучається людиною з оселі тварини світлом суджень. Але єство Істоти Вищої Реальності проявляється завдяки єдності живої природи і проявів духу.² Божество демонструє власне буття через архетипові формотворення у вигляді ландшафтних складок - гір, пагорбів, улоговин, печер, ущелин, балок, явищ стихії тощо. В хаотичних нагромадженнях Творець приховує раціональне буття, однак не Свої діяння. Одухотворивши чоловіка, Господь принукує розумне створіння шукати Його мерехтливі знаки.³ І людина розпізнає в горі - первообраз Старого Заповіту - Бога Отця, а в стовпі з поперечкою⁴ - пластично-просторову метафору Нового Заповіту - Ісуса Христа.

Камінь, як матеріал, не має штучної форми, однак може її набути за допомогою каменотеса. Без підтримки активно діючого начала природи не може отримати органічну форму будь-яка речовина, тому що матерія природи, на думку Дж.Бруно, позбавлена форми і не може сприйматись як штучна субстанція

Кам'яний вирізний хрест.
с. Варварівка. Миколаївська обл.
Друга половина XIX ст.

Кам'яний
прямокутнорамний хрест.
м. Переяслав-Хмельницький.
Київська обл.
Перша половина XIX ст.

Кам'яний круглий хрест.
м. Херсон. Кінець XIX ст.

[35. - С.131]. Інша справа реальність кам'яного хреста; *stavros* - це народжена природою річ у потенції, тому що прамати продукує із власного "центра уречевлення" всі форми, крім мистецької. Якщо дерево завмирає у подібі стовбура, дрючка, дошки, лавиці, рамки, гребінця, веретена, лишаючись тим самим матеріалом, що й у природі, то камінь закладає у вигляді брили, блоку, стовпа, корита, димаря, призьби, жорна, котка, хреста. Негативними метаформами постають кам'яні печери, скельні храми, підземні некрополі, саркофаги тощо. Отож, ніяка річ не зникає, а лиш тимчасово втрачає ту чи іншу матеріальну форму [Там само. - С.136].

Об'ємність, або протяжність, кам'яного хреста формується шляхом взаєморозташування й пластичного зчеплення його елементів. Багатозначність художнього образу *stavros*'а тісно пов'язується зі структурою каменю, з якого пам'ятник витесаний. Стоячому хресту властива спряженість і безперервне перетікання одних кам'яних мас в інші. У ньому немає просторових розривів, відсутні часові несполучності; він символізує середохрестям перетин простору й часу; являє собою абсолютну об'єктивність обожненої речі.⁵ *Stavros* уміщує те, що обіймає Бог; якщо людина вподібнена Абсолюту через нескінченність у земному, то кожне творіння людське виявляє разом з тим і Божове. Кам'яний хрест відрізняється від уламка скелі тим, що скеля розчиняється в абсолютному - природі, а хрест маніфестує через відповідну обгортку вічну форму, тобто частину потенції Творця.

Камінь фігурує у природі не самий по собі; він є субстанцією, хоча й у вигляді грубої форми, якій протистоїть посвіт в образі Сина Божого і яка знімається образом хреста. *Stavros* сприймається як організм, бо його сутність за конструкцією невіддільна від усталених природних форм; існування лапідарія збігається з його функцією, а його сакральність - з Божовими діяннями. З іншого боку, жоден з елементів хрестикаменя не є відтворенням божественного, навіть якщо повторює окремо взяті природні форми. Кам'яний хрест дорівнює Богу не тому, що віддзеркалює контури боголюдського тіла - апофеозу Отцяцького заміслу, а саме через цілісну сукупність елементів, оскільки будь-який моноліт є також виключною тотожністю ідеального. Таке вподібнення відбувається в уяві, бо тільки розум є нарівні з Богом тим началом, котре розчиняє всі форми. "Саме розум, - пише Шеллінг, - не належить виключно ані реальному, ані ідеальному світу; перший і другий можуть досягти лише зовнішньої нерозпізнанності, проте не абсолютної тотожності" [283. - С.79].⁶

Mónolitos, в залежності від форми, трансформується в цілеспрямовану ідею. Потенції кам'яної пластики стають рушійною силою у визначенні вістки, донесеної хресторобом. Комунікативні можливості *stavros*'а "артикулюються" через основні запитання: "що", "яким чином", "скільки", "де". На перше запитання шукаємо відповідь в оцінках хреста як цілого. Про те, яким чином формується почуття, а з ними й образ хреста, які думки викликає він при спогляданні, як функціонує і взаємодіє з іншими об'єктами - відповідь на друге запитання. Кількісна сторона поняття хреста включає метрику пам'ятника, співвідношення та взаємозалежність частин у цілому. Де перебуває хрест - запитання, яким визнається місце пам'ятника в обширах поселення, його положення стосовно інших об'єктів; у цьому випадку слід враховувати не тільки фізичне місце хреста у реальному хронотопі, але й місце того, на кого він скерований і хто "наводить оком" на божественний знак.⁷

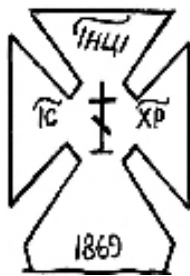
Кам'яний хрещатий хрест.
с. Балицьке. Миколаївська обл. Кінець XIX ст.

“Вартовий простору”. Фрагмент кам’яного надгробка.
м. Чернівці. Кінець XIX ст.

Кам'яний хрещатий хрест.
с. Михайлівка. Миколаївська обл.
Друга половина XIX ст.

Кам'яний георгійський хрест.
с. Заводівка. Одеська обл.

Кам'яний трилисий хрест.
с. Копичинці. Тернопільська обл.
Друга половина XIX ст.

Stavros вічно самостверджується, обіймає самого себе, розкриваючи власну підоснову, однак за межами релігійної віри він не є чимось таким, чим він є для віруючих. Християнський пам'ятник на могилі - це своєрідна просторова єдність, що передбачає розмаїття форм, так само як для різних народів проявляється образ Спасителя. Кам'яному хресту, як і людині, визначена неповторна місія; втілення ідеї Отця через власного Сина.⁸ Тиражування в часі лапідарія не сумірно з його сутністю, тому що кожний новотвір - безперервне перевтілення абстрактного образу хреста в кам'яну реальність. Треба докладати чимало зусиль, аби в характерному розгляді загальне, а через приховане від очей безвідносне розпізнати етноконфесійне, регіональне, типологічне тощо. Особливо важко споріднити за смислами хрести саме через множинність їх форм, функцій, оздоб; лінійний час тут ворог сакральному, необмеженому, тому що існує велика спокуса розглядати подробиці й не охопити подумки первохрест.⁹

Мета "Кам'яних хрестів" - не подання й розкриття теологічних доктрин, а безпосереднє досягнення цілісності душевно-духовного життя кожного, хто прямує до Бога. Ми намагалися через типологічний образ *stavros*'а збагнути філософію хрестотворення, адаптувати в межах традиції церковного оповіщення зміст канонічного пам'ятника до рівня живої культури етнічної єдності. Залишається сьогодні актуальним уміння розпізнавати і приймати загальнолюдське в чужоземному, в одному випадку, якщо прибульці привозять на нові для себе землі вроджені образи пам'яті; в іншому - якщо етнічні українці опиняються серед народів із чудернацькою звичаєвістю.

Більше двох тисячоліть ми випростовуємось із обіймів багатобожжя, всотуючи християнську духовність через старозавітні корені українського дерева життя.¹⁰ Саме з цієї причини, щоб відчути дихання вічності, ми раз по раз занурюємося в релігійну історію, сполучаючи в думках - за схематичною моделлю екуменічного хреста - норми поведінки прабатьків і поривання нащадків.

Ідеал у кам'яному хресті, переходячи в зовнішнє буття, набуває характер подвійної реальності; з одного боку, він надає взірцю конкретний образ дійсності, відтворюючи зміст останнього; з іншого - хрест, як артефакт, утілює і віддзеркалює цілісне явище в камені, формуючи у такий спосіб нові виміри світу в образах сакрального мистецтва. Образ хреста, здається, замислювався Творцем, хоч і через чоловіка, але в душі; народжувався самобутньо, але за Його посередництва. Божество залучало людину до витоків життя, до первоматерії, спонукаючи її до пам'ятливості через хрестотворення.

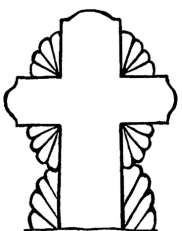
У сакральному творі мистецтва, на думку Гегеля, закладена необхідність, що проявляється як внутрішня душа, як поняття зовнішнього [59 (1973). - Т.4. - С.259]. *Stavros* не є втіленням Христа, хоч кожна кам'яна брила вміщує резерви Його проявлення. Разом з тим антропоморфність Спаса є, з одного боку, натяком на *concursum dei*, з іншого - доказом того, що Божества в камені насправді немає. Лиш тоді, коли Господь проявляється через містичний образ Богочоловіка, а камінь дематеріалізується в уяві, постає цілісний образ Усевишнього. Аби Його іпостась щоразу формувалась у релігійній громаді, мерехтіла у часі, вищий розум наділив *stavros* властивостями викликати релігійні почуття;¹¹ хрест-розп'яття - це "прицвяхована індивідуальність" до стовпа, зведеного на конкретній території, у конкретний час, за повелінням конкретної громади. На хресті розпинається ніби не інтелект,

Кам'яний хрест-якір.
с.Усадове. Одеська обл.
Кінець XIX ст.

Кам'яний трилистий
хрест з візантійським орлом.
м. Нова Одеса. Миколаївська обл.
Друга половина XIX ст.

Кам'яний променистий хрест.
с.Мостове. Миколаївська обл.
Друга половина XIX ст.

але почуттєвість, споглядаючи яку вірні прилучаються до Страстей Господніх. Час Ісусового життя на землі, Його мордування, перехід в інші виміри буття закарбовані в елементах витвору, його оздобах. Стоячий камінь тут - поштовх до розмислів про Творця та Його теургію; неспроста у древніх євреїв Бог існував лиш для думки й виключно в пам'яті, а для древніх греків - тільки-но в образах чуттєвої пластики.

Майстер усвідомлює, що він витворив не рівну собі сутність, проте церковна громада шанує стоячий слуп як дух, котрий ніби втілює властиву товариству одухотворену тотожність. При цьому така наснага, оскільки віруючі відповідають хресторобу на його самоусвідомлення лиш подивом, є скоріше зізнанням каменяреві в тому, що він витворив вищу за себе реальність. Яким би чином гордівлива юрба не оцінювала пам'ятник, скільки б не приносила до нього жертв, вона завжди буде сприймати себе ліпшою за монумент пам'яті. З іншого боку, хрестороб усвідомлює, наскільки божественне ремесло вивищує його над буденністю, а витесаний власноруч хрест применшує його в порівнянні з утіленим образом Спасителя; це, зрештою, і стає причиною того, що каменяр осмислює себе автором одухотвореної сутності. Форма Божества, що переміщується в надрах самосвідомості, і форма Божества, що впокоюється стихією предметності, прямуючи одна до одної, складають релігійний обряд [Там само. - С.131]. Народ, котрий у культурі художньої релігії наближається до особистого Бога, є високоморальний народ, - робить висновок Гегель; він знає свій рід і державу, дії якої сприймає як власну волю і власну долю. Християнська містерія розкриває не тільки прихильників сердечного Бога, саме Божество в різних виявах, але й духовну зчепність між ними [Там само. - С.134].¹²

Очевидно слово про хрест, його дискурс і реальний текст хреста пов'язані між собою як слово й Бог, предмет і слово, явище й думки про нього, однак вони істотно різняться між собою, як за формою, так і за змістом. Паралельне функціонування реального хреста й усного мовлення у зв'язку з його встановленням, скажімо, на майдані, письмовий супровід зведення пам'ятника, детальний опис його конструкції - факти, що не зіставляються між собою, хоч і мають єдиний корінь. Визначає цю спільномірність інтелект з його здатністю пояснювати тривимірні форми словами, а поняття транспонувати в чуттєві образи.

Якщо зафіксований текст - самий хрест, його схематичне, вербально-інтонаційне, письмове втілення - має статичний характер, то судження про первохрест детермінують ставрологію як наріжний камінь християнського богослов'я. Слово про перехрещений стовп є первинним виявом ставрології; без осмислення *stavros*'а, як просторово-пластичної реальності, неможливо абстрагуватися до рівня цілісного відтворення архетипів, що можуть у різних аргументаціях стати джерелом повторення.

Кам'яний хрест поєднаних форм.
с. Усагове, Одеська обл. Друга половина XIX ст.

ПРИМІТКИ

Кам'яний християнський надгробок, м.Гнівнів, Вінницька обл. Середина XX ст.

Дерев'яний намогильний хрест, с.Печеніжин, Коломиїщина. Початок XX ст. [121.- Табл.ІІІ].

Кам'яний іудейський надгробок, м.Могилів-Подільський, Вінницька обл. Початок XX ст.

1. Виламувати кам'яний блок зі скелі означало знаходити спільну мову з природою; обробляти камінь і надавати йому форму споріднювало чоловіка з Творцем. Камінь сприймався українцями, як місце перебування Божества, а хрест - як Його конкретне втілення. Різні типи пам'ятників ніби відтворювали людські характери. Смісловим стрижнем кожного хрестокаменя визнавався містичний, вертикально зорієнтований стовп - *stavros*, - знаряддя смерті й випробувань людини. Церква, спонукаючи віруючих до примирення з Богом через пожертвування, запропонувала їм офіруватися шляхом зведення спокутних хрестів не тільки на могилах - схрещеннях земного й небесного, але й у місцях перепуття людських долі: на роздоріжжі, біля водної переправи, на гірському перевалі, на межі володінь, як пам'ятний знак, апотропей, знамення Божої всюдиприсутності тощо.

2. У відповідності з католицькою доктриною сучасні знання про природу невідпороно приводять нас до висновку про існування Істоти Вищої Реальності; і тут діє звичайна людська логіка. Проте, коли справа доходить до осягнення божественного "в собі", розсудливість вже не потрібна, актуальною стає віра через містичну інтуїцію.

3. Не можна й виключати погляд, за яким мистецько-зображальний аспект християнства у просторовому сенсі це - своєрідний семіотичний трафарет багатобожжя, що був механічно накладений на релігію з новим знаковим комплексом, структурою функціонування чужої для українців метафорики й символіки; звідси - поєднання цілих блоків язичества з православ'ям, усної народної творчості зі Святим Письмом, образів поганства з образами християнства. Можливо це й стало передумовою формування неповторного сакрального мистецтва України.

4. Христос через дерево впав, а злодій, чий стовп з поперечкою стояв справа, від Ісусового хреста, через дерево був забраний до раю [117. - С.217]. Апостол Павло, говорячи про хрест, виділяє: "кожний власний тягар понесе" [Гал.:VI.5]. "Ми проповідуємо Христа розп'ятого: - ганьбу для людей, глупоту для поган, а для покликаних Христом - Божу могутність і Божу мудрість" [Кор.:1.23-24].

5. Духовна потреба сприяє народженню в пластичному мистецтві перехрещених форм; саме вони стали загальною метою при релігійних відправах. Сміслові центри кам'яного хреста виникають на стику і перехрестях вертикалі й горизонталі, там, де стягуються різноспрямовані потоки творчої енергії. Взаємодія абстрактних форм зумовлює існування чистої конструкції, а більш розвинені ізоморфні структури, відтворюючи картинку життя, репрезентують витвір теургічного ремесла, що може бути ідентифікований за образною стилістикою з конкретною церквою, етносом, регіоном тощо.

6. Схоластика стверджувала, що будь-яке знання має два рівня: надприродне одкровення і природне, котре здобувається людським розумом. Норми першого вміщують тексти Біблії, що супроводжують авторитетними коментарями отців церкви; норми другого - тексти Платона й Аристотеля в супроводі авторитетних коментарів пізньоантичних та арабських філософів [265. - Т.5. - С. 172-173].

7. Кожний учасник ритуалу мріє бути творцем історії, усвідомлює свою роль. У традиційних суспільствах людина ставиться до змін негативно, а самі події не мають для неї ніякої цінності. Архаїчні спільноти скасовували історію шляхом повторення космогонії й періодичного відтворення часу, або приписували конкретним подіям петаісторичне значення.

8. *Stavros*, з погляду християнської іфіки, нагадує нам і про обов'язки до образу Пресвятої Богородиці - єдиної надії грішних, милости джерело, стіни незбореної, клопотання перед Творцем незаперечне, сподівання богошукачів, усіх хто сумує - радість та скривджених-заступниця. Вона завжди на перехресті між небом і нашими гріхами. Після Бога, так учить церква, немає нікого більш гідного християнської любові. Отці церкви закликають наслідувати цнотливість Богородиці, її смиренність, полум'яну любов до Сина. Воднораз, для християнина недостатньо знати свої обов'язки, важливо їх виконувати: "Бо хто лише слухає слово, але його не чинить, той уподібнюється людині, що розглядає у дзеркалі обличчя, яке має від природи: ледве поглянув на самого себе, відійшов і зараз же забув, який він" [Як.:1.23-24].

9. Тут просте перерахування кам'яних хрестів, їх морфологічних ознак, приносячи деяку користь днючим майстрам, може використовуватися лиш на початковому етапі розвідок, коли накопичується матеріал про релігійне пам'ятництво і здійснюється перший відбір за характеристичними ознаками; така фаза в дослідженні будь-якого явища має назву популярної індукції. З огляду на це, вразливість "сумлінної" квазінаукової описовості й відповідних умовиводів про кам'яні хрести в Україні, пояснюються передовсім ігноруванням контексту, в якому творилися, функціонували і вмирали пам'ятники; *stavros* - це більше, ніж історичний, археологічний, епіграфічний, етнографічний, конфесійний і мистецький артефакт. Кожний об'єкт має вивчатися у сув'язі з явищами, що спричинили його появу.

10. "У космогонічній системі свідомості ідоли втілювали образ світового дерева або гори. Такі сакральні центри виявлялися не лише знаками законного володіння територією, що знаходилася під патронатом певного бога-деміурга, а й функціонували як елементи системи очищення й відтворення людини духовної, котра регулярно оновлювалася у священному місці, ніби в центрі світу" [204. - С.15].

11. Кам'яний хрест - символ, що згуртовує; в ньому запрограмована доброзичливість таїни, миттєвості свого й чужого. І хоча тлумачення символів не є науковою формою знання, кам'яне хресторобство України має внутрішні закони і критерії точності, тому що має справу з питомою архітектонікою.

12. Як пише Павло Флоренський, "той, хто не поважає конкретних форм релігійного життя свого сповідання, не навчиться поважати й форми іншого сповідання, і тоді церковні громади будуть несправжніми, неправдивими" [268 (2001). - С.643]. Об'єднання християнського світу, на думку отця Павла, можливе за умов зміни ментальності в рамках свого сповідання. Хто намагається духовно вживатися у своє сповідання, бути насправді вірним сином своєї церкви, той разом з тим єднається в Христі і з іншими богоспасеними. Саме в Христі, а не за людськими розрахунками [Там само. - С.646].